

LEXICUL SOCIO-AFECTIV ÎN ROMÂNIA VECHIE. STUDIUL DE CAZ – RUȘINE

GABRIELA STOICA
Universitatea din București

1. Precizări introductive

Studiul de față își propune o scurtă analiză teoretică și aplicativă a unei categorii speciale a lexicului afectiv și a cum apare reprezentat în perioada veche. Demersul teoretic conjugă principii de bază ale antropologiei și sociologiei emoțiilor cu cele lingvistice; analiza vocabularului afectiv poate confirma sau nuanșa datele culturale, mentale, antropologice, pe de o parte, și poate oferi date surprinzătoare pentru resursele semantico-lexicale ale limbii române în acea perioadă, pe de altă parte.

1.1. Perspectiva sociologică în studiul afectelor. Date teoretice

Una dintre cele mai vechi și mai susținute abordări ale afectivității este cea sociologică (Durkheim 1912, Mauss 1921). Cu o lungă tradiție, teoria susține caracterul profund social al afectelor. Acestea ar fi rezultatul direct al apartenenței individului la o colectivitate, având funcții adaptative, motivaționale, garantând coeziunea socială. Fiind indici de coeziune socială, afectele s-ar caracteriza printr-un grad ridicat de stereotipie, integrându-se într-un sistem mai amplu de norme de comportament de grup, strâns legate de judecățile etice – ce e bine /normal – ce nu e bine /anormal și fie simțit și exteriorizat într-un anumit context cu potențial afectogen. Nerespectarea acestor reguli este sancționată. Afectele se subordonează, din această perspectivă, profilului mental al unei culturi date, de unde reiese gradul ridicat de variație culturală, pe de o parte, și standardizarea maximă a conduitei afectiv-expressive funcționale în cadrul acestei culturi. Valorile, practicile sociale dau formă și creează emoțiile, care sunt „artefacte culturale” (*cultural artifacts* – Geertz 1975: 81, cf. Averill 1980, Harré 1986). Este însă o perspectivă limitată, funcționalistă, afectele nu reprezintă un simplu construct socio-cultural; la rândul lor ele pot contribui la conturarea unui profil cultural, raportul fiind de interdependență. În plus, afectele reprezintă forme complexe de evaluare a realității, în care intervin, pe lângă factorii sociali, și cei psihologici și biologici.

1.2. Conduita emoțional-expresivă

Un parametru important nu numai din perspectiva sociologiei emoțiilor este cel al sistemului semiotic de expresie afectivă. Conduita comportamentală și fiziologică (*display rules*), determinată de modele și norme socioculturale și, deci, având un mare grad de convenționalitate, reprezintă corespondentul expresiv al lexicalizării afective, cu funcție de semnalizare socială, standardizată. Emblemele expresiv-afective au un caracter cuasi-universal

pentru afectele considerate primare, dar cunosc și o variație cultural semnificativ¹. Exteriorizarea /nonexteriorizarea emoției este o formă de interacțiune socială, decodabilă și așteptată de membrii grupului, constituindu-se într-un indiciu de apartenență la comunitate. Conduita emoțional-afectivă poate varia diafazic, diatopic și intercultural, diacronic și intracultural. Diafazic, controlul /transparența afectivă se poate manifesta diferit în funcție de situația de comunicare, de participanți etc.; diatopic și intercultural, societăți diferite manifestă stiluri diferite de exteriorizare afectivă – cantitativ și calitativ – unele culturi sunt mai extrovertite, altele sunt introvertite, cu un puternic reglaj emoțional; această variație de expresivitate afectivă se poate înregistra și diacronic, în cadrul aceluiași spațiu cultural, în funcție de dinamica culturală și de mentalitate (Scherer 1982: 565)².

1.3. Social și afectiv – interferențe

Toate aceste variabile conturează ceea ce se poate numi *emotionology* (Harré, Gillet 1994), concept ce delimitează ansamblul resurselor expresive verbale și nonverbale și al regulilor contextuale de utilizare, specifice unei societăți, un sistem global de manifestări emoționale permise sau interzise membrilor unei societăți în diferite situații comunicative.

Majoritatea experiențelor afective au, astfel, o dublă față – individual (afectul este intrinsec subiectiv, reflexiv, aparține unui unic subiect) – și colectiv – social-cultural (afectul este rezultat al interacțiunii cu alți subiecți într-un context cultural dat). Episoadele afective constau din tipare individuale de evaluare a situației stimul, de expresie fiziologică și comportamentală; aceste episoade afective se situează între două extreme – codificarea culturală și experiența individuală. Evaluarea se face în cadrul unui grup social și al unui context cultural; de aici rezultă redarea verbală a experienței afective reflectă reprezentarea socială a afectului în cauză (Scherer 1992: 30). Disocierea *individual-privat/colectiv-public* nu trebuie făcută în termeni opozitivi. Cele două ipostaze sunt interdependente, atât timp cât afectul este o reacție subiectivă, care apare cel mai frecvent într-un context social, conținând factori generatori.

Buss (1980, *apud* Walbott, Scherer 1995: 466) distinge între conștiința de sine publică (*public self-consciousness*) și conștiința de sine privată (*private self-consciousness*), în funcție de felul în care atenția este direcționată către sine în raport cu reacțiile altor persoane sau către percepția de sine și de comportament. Activarea simultană a acestor două planuri în raport cu care se face evaluarea duce la o reprezentare afectivă specifică, reflectată în cuvinte. Limbajul este o interfață între cele două dimensiuni posibile ale unui afect – privat – public/individual – colectiv.

1.4. Vocabularul socio-afectiv

În lexiconul afectiv se poate delimita, astfel, o categorie de cuvinte pentru care componenta semantică *social* este foarte pregnantă. Unele dintre aceste cuvinte au în plus o

¹ Studiile de psihologie și de antropologie care susțin teoria emoțiilor de bază, argumentează și universalitatea expresiilor faciale corespunzătoare, codate genetic și, deci, decodabile în orice cultură (*surpriză, mânie, dezgust, frică, interes, tristețe, fericire*) (Osgood 1966). Studiile interculturale au arătat însă variații importante de la o cultură la alta – aceeași expresie facială nu are semnificație identică, poate suporta decodări diferite (Wierzbicka 1993: 19) – conduita expresivă este determinată cultural, nu genetic. În plus, e posibil o decodare eronată a expresiei faciale, dat fiind că uneori nu se actualizează o unică emoție „pur” expusă, ci emoții amestecate, codificate în același timp; e posibil ca mai multe emoții să fie simultan active, cu expresie comună, sursă de ambiguitate (Niemeier 1997: 291–292).

² Elias 1977 realizează o teorie a civilizației ca o istorie a controlului afectelor și constată existența unor cicluri ale controlului afectiv în cadrul unei culturi și al unei societăți, atât sincronice, cât și diacronice.

componente *socio-(re)activ* (sunt *exogene* (centrifuge), presupun orientare spre exterior), pe de altă parte, și una *socio-reflexiv* (sunt *endogene* (centripete), presupun orientare spre interior), pe de altă parte, în funcție de focalizarea pe imaginea publică – imaginea privată. În această categorie intră cuvinte ca *rușine, mândrie, admirație, invidie, colaterală vinovăție, umilință, orgoliu, mânie, mil* etc., cuvinte care, în ansamblu, desemnează afecte relaționate cu norma social-culturală. Semnificația acestor cuvinte nu se decodează deplin decât pe fundalul mai amplu al contextului în care apar și în care cele două ipostaze *public-privat* se suprapun. Ceea ce este personal, invizibil, devine transparent, public, vizibil, printr-o evaluare fie pozitivă, fie negativă¹.

Valorificarea/discreditarea imaginii personale în raport cu normele socio-culturale este trăsătura semantică ce caracterizează în mod particular aceste cuvinte. Ele reflectă ceea ce Eggs (2000: 29–30) numește *etic afectiv* (*l'éthique des passions*), un sistem de evaluare normativă sinelui în manifestările lui afective *corecte* sau *adecvate* unui scenariu stabilit socio-cultural. Aceasta reglează *topica pasiunilor* (*la topique des passions*) – vocabularul afectelor într-o limbă dată, scenariile standardizate și lexicalizate în această limbă – și *semiotica pasiunilor* (*la sémiotique des passions*) – sistemul semiotic atribuit unui afect (mimic, gestiv, intonație etc.) (Eggs 2000: 28–30). Se reduce, astfel, în actualitate posibilitatea distingerii unei categorii afective speciale, pornind de la retorica aristotelică, cea a afectelor sociale primare – *rușinea, mânia², invidia, amabilitatea*; acestea se intergrează într-un sistem ierarhic al „pasiunilor”, subordonându-le afectele fundamentale, specifice indivizilor umani (*teamă-speranță; simpatie-antipatie; bucurie-durere*), urmând, la rândul lor, mișcărilor afective primare, caracteristice tuturor ființelor (*frică-încredere; a fi atras de/a respinge; plăcere/neplăcere*) (apud Eggs 2000: 27).

A. CHAMPS DE MOUVEMENTS INTERIEURS (diffus, tous les êtres animés)			
1. peur/confiance	2. être attiré/ être repoussé	3. plaisir/peine	
B. CHAMPS D'AFECTS DE BASE (uniquement les êtres humains)			
1. crainte...peur	2. sympathie...antipathie	3. joie...douleur	
C. AFFECTS SOCIAUX PRIMAIRES			
1. honte	2. colère	3. envie (émulation)	4. amabilité

2. Studiu de caz. *Rușinea* – descriere conceptual-semantică

În cele ce urmează ne propunem studiul de caz al unui cuvânt socio-afectiv reprezentativ, exponențial, care lexicalizează conceptul afectiv */rușinea/*, pornind de la distribuția lui contextual-semantică în texte de limba veche³. Vom încerca aplicarea

¹ „Humilier exprime un sentiment, et même un sentiment très fort. Mais il n’y a humiliation que si la situation qui cause ce sentiment est publique [...]. L’être humain est un *politikon zoon*. Les êtres humains, du berceau à la tombe, vivent sur le regard des autres, et se définissent sans cesse par rapport aux autres (l’individualisme et intenable): l’humiliation surgit quand une certaine image de soi, construite dans notre rapport aux autres, s’effondre” (Ruwet 1995: 37).

² Mânia se încadrează în categoria afectelor sociale, dacă presupunem activarea unui mecanism afectiv subiacent, prezent și pentru alte afecte, dorință de recunoaștere și valorizare socială. Lipsa de creditare socială poate fi o sursă pentru acest afect specific, dar nu unică. Ca urmare, încadrarea lui în categoria cuvintelor socio-afective se poate face numai prin analiza contextului mai larg.

³ O analiză similară, comparativă, se poate face și pentru sinonimul său parțial, *vinovăție*, indicând un afect apropiat de *rușinea*, dar mai interiorizat. Studiile de sociologie, psihologie și antropologie îl includ contrastiv în cercetare, subliniind diferențele fine de raportare la sine și la contextul societal. Afectul este însă discutat adesea sub eticheta lexicală *vin*, care nu indică, de fapt,

conceptului de *etic afectiv* (descrierea unui *ethos al ru inii în româna veche*), prin delimitarea unei *topici a ru inii* – lexicalizare, scenariu standard – script semantic – și a unei *semiotici a ru inii* (sistemul semiotic convențional care i se atribuie).

2.1. Concept sociologic, antropologic, psihologic

Ruinea ca realitatea afectivă este nelipsită din principalele clasificări ale afectelor, pe de o parte, și ale termenilor afectivi, pe de altă parte. Considerat fie afect primar (Aristotel), fie, de cele mai multe ori, secundar, inclus într-o categorie specială a emoțiilor utilitare (alături de mânie, frică, bucurie, dezgust, tristețe, vină), în virtutea funcției specifice de reglare a relațiilor intragrup (facilitează adaptarea la evenimente importante pentru imaginea sinelui) (Scherer 2005: 106), ruinea a fost atent analizată în studiile de sociologie și antropologie. Theodore Kemper (1978: 59-62, *apud* Chelcea 2008: 210) identifică patru tipuri de ruine: 1. situațional; 2. agresiv; 3. narcisist; 4. deferent, criteriile fiind: a). factorii de influență (sinele sau alții) și b). autoimpunerea sau impunerea de către alții a standardelor care exced statusul lor social.

Tipologia socială a ruinii

	Factorul de influență (<i>Agency</i>)	
	<i>Sinele (Self)</i>	<i>Alții (Others)</i>
Neîndeplinirea obligațiilor impuse din exterior (<i>External default</i>)	Ruinea situațională (<i>Situational shame</i>)	Ruinea agresivă (<i>Aggressive shame</i>)
Neîndeplinirea obligațiilor impuse din interior (<i>Internal default</i>)	Ruinea narcisistă (<i>narcissistic shame</i>)	Ruinea deferentă (<i>Deferential shame</i>)

Alte studii privesc comparativ și contrastiv ruinea în raport cu alte realități socio-afective: vina, jena, umilința etc. Lelord, André 2001: 207-214 identifică următoarele caracteristici pentru ruinea: este rezultatul unei autoevaluări a persoanei; este intens; presupune o viziune negativă a sinelui; este însoțit de manifestări fizice forte (plecarea privirii, lipsa zâmbetului, dificultate de exprimare); este centrat pe o inferioritate percepută de alții; presupune o expunere publică (reală sau virtuală); este însoțit de dorința de a dispărea, de a fugi sau de a agresa în caz de umilire; este cauzat de cele mai multe ori de factori externi, de eșecul în atingerea scopului etc.

Totodată, antropologii au identificat strânsa legătură dintre ruinea și tipul de cultură: ruinea pare a fi tipică pentru societățile colectiviste, „închise”, care pun accentul pe valorile și normele comune (spre deosebire de *vin-vinovie*, care ar fi indus mai degrabă de culturile individualiste) (Walbott, Scherer 1995: 470, 482).

2.2. Perspectiva lingvistică

În lingvistică, studiile dedicate acestui concept sunt, înșelător, mult mai puțin detaliate. Cuvintele care redau acest concept în diferite limbi sunt incluse și discutate global în categoria mai largă a termenilor afectivi, fără o atenție specială. Ne propunem în cele ce urmează o descriere detaliată contextual-semantică a conceptului, aplicând o grilă mixtă de criterii interdisciplinare; pe de o parte, definiția lexicografică, și, mai ales, analiza contextelor de limbă veche în care apare termenul; pe de altă parte, trăsăturile specifice de descriere conceptual-semantică identificate în studiile disciplinelor colaterale mai sus menționate.

realitatea afectivă corespunde, ci pe cea strict etică, socială. Termenul care lexicalizează afectul este *vinovăție*.

2.2.1. Analiz semantic

Aceast complex realitate afectiv este lexicalizat în român prin termenul generic *ru ine* (cu realiz rile morfologice – *a se ru ina, ru inat*). Defini ia lexicografic (cf. DLR, DEX) prezint dezavantajul circularit ii, dar ofer o descriere general a sensului, din care putem extrage urm toarele tr s turi semantice de baz – /+ *afectiv*/ („sentiment penibil de sfial , de jen ”), /-(in)*validare normativ-social* / („provocat de un insucces sau de o gre eal ”). Pornind de la descrierile complementare non lingvistice, putem completa formula componen ial a termenului cu urm toarele componente: /+*energie psihic* /, /+*negativ*/, /+*subiectiv*/, /-*stimul afectogen activ*/, /+*intensitate mare*/, /+*constant*/, /+*durativ*/ (tr s turi semantice specifice tuturor cuvintelor ce desemneaz sentimente – în opozi ie cu alte clase de afecte – emo ii, pasiuni, dispozi ii; se confirm astfel informa ia oferit de genul proximal al defini iei lexicografice). Caracteristica semantic prin care cuvântul poate fi încadrat într-o categorie special este cea de *validare normativ-social* (/valorificare/discreditare social), comun i altor termeni (*invidie, admira ie, vinov ie* etc.). *Ru inea* este conceptul care exemplific dubla fa et posibil a cuvintelor afective – evaluare subiectiv , dar raportare la o dubl instan privat -public , prin activarea simultan a con tiin ei de sine private i a celei publice (Buss 1980). Aceast bivalen evaluativ se reflect i în plan semantic, cuvântul putând actualiza simultan semele *reactiv-exogen/ reflexiv-endogen* (tr s tur specific termenilor socio-afectivi). De altfel, dup cum s-a subliniat, distinc ia dihotomic *exogen-endogen*, care ar func iona drept criteriu de distingere a claselor de termeni afectivi (cf. Anscombe 1995, Tutin et al. 2006), nu se justific pentru multe cuvinte afective, care presupun un amalgam specific de dou mi c ri, de reactivitate i de prospectivitate (Eggs 2000: 26). Acestui profil semantic i se poate ad uga o ultim tr s tur semantic , deductibil din func ia specific a afectului pe care îl lexicalizeaz (ca i în cazul altor termeni, etichete lexicale pentru afecte sociale similare) i anume aceea de reglare a rela iilor intragrup – *dinamic-motiva ional*.

Aceste tr s turi semantice minimale pot constitui formula componen ial i pentru alte cuvinte socio-afective similare. Analiza semic global propus necesit îns , obligatoriu, o analiz contextual-semantic atent , complementar , care s o valideze, s o infirme sau s o nuan eze. Componenta semantic *social-afectiv* nu se poate decoda decât printr-un studiu atent al contextului mai larg. Prin context nu în elegem o simpl vecin tate lexical , ci o anume topic a termenilor socio-afectivi în economia textului, un script semantic, un scenariu standardizat, în care afectul respectiv se actualizeaz i devine transparent prin lexicalizare.

				Instan		reflexiv (reactiv) endogen (exogen)	discreditare	dinamic-motiva ional
	social	pozitiv	negativ	interioar / privat	exterior / public			
<i>ru ine/ limba veche-ocar ; sfial ; scandal</i>	+	+	+	+	+	+	+/-	- /+

2.2.2. Analiza contextual-semantic

2.2.2.1. Topica ru inii – lexicalizare, scenariu semantic

Termenul *ru ine*, lexicalizând afectul corespunzător, apare în contexte care circumscriu un anumit scenariu semantic, schemantizat de următorii parametri principali: *cine* (*locul psihologic* (cf. Plantin 1999))? *Evaluare pozitiv sau negativ*? *În raport cu cine/cu ce?* (*instanța privat / instanța publică*) *De ce?* (*cauza discreditării*) *Consecința?* (*impulsul către acțiune*). Acest script general indică o polivalență conceptual-semantică¹, reflectată în plan lexical de cuvântul *ru ine* (*în a se ruina, ruina*). Se delimitează patru sensuri principale, ierarhizate în funcție de locul ocupat de semnul afectiv de bază în formula componentă. Ca și în cazul altor termeni afectivi, se constată o polisemie dinspre abstract spre concret (Bidu-Vrănceanu 2008: 236-237). Sensul cunoaște o dinamică pe tiparul „acțiunea/starea și rezultatul ei” în direcția exteriorizării sau concretizării. Actualizarea acestor sensuri în context cunoaște variații ale parametrilor care delimitează sfera socială specifică a semnificației – instanța în raport cu care se face evaluarea și cauza discreditării; aceste variații reflectă un anumit tipar mental de conceptualizare a afectului respectiv, specific epocii, conform cu norma socio-etică activă și convenționalizată.

1. Pentru primul sens (echivalabil prin cvasisinonimele contextuale *jenă*, *vinovăție*) scriptul semantic presupune următoarele caracteristici: trăsături generale – polaritate negativă, bivalență *endogen-exogen* (sentimentul este consecință a unei duble evaluări în raport cu instanța publică și privată); trăsăturile variabile privesc cauzele discreditării, care punctează sursa socială a afectului, fiind sub incidența tabuului activ în comunitatea și epoca respectivă (*quid non decet*) și a doxei (fondul comun de cunoștințe, norma socială, impusă prin tradiție, recunoscută și împărtășită de întregul grup – *quid decet, quid debet*). Se delimitează următoarele categorii:

a. fizic – nuditate

- (1) „Deci, ceea ce n-avem ve mântănao <nu> ni-i **ru ine** unul de altul” Z 21v/3
- (2) „[...] și îngerii și arhanghelii cu *frică* și *cutremur* stă și iată *scârbe* mare de *o(t) bistrago ono(g)o s hoda stra(s)ny(h) vl ko(v)* [„de aceea grabnic pogorâre a înfricoșătoarelor cete”] [...]. Și stătură și toate semențiile omenească și vedea **ru inea** trupurilor sale. Și cu *amar* le era sufletele vătămăte. Și împresura de *scârbe* și de cugetele sale” V 118r

– relații fizice și afective nerecomandate de norma social-religioasă

- (3) „« Cine face lucruri într-ascuns ca sodomleianii și ca tu, aceia sunt necuvioși ». Și-i fu **ru ine** smârdului Samon și s-a *mânie* cu mare *mânie*” V 40v
- (4) „bărbății bătrâni ei vor lua o femeie, că nu va fi **ru ine** în oameni” (*Cuvântul...*) 185v

b. etic – în aceste contexte, *ru inea* se asociază opozitiv cu alte afecte; cauza discreditării este un alt afect lexicalizat sau reconstituit contextual, afect sancționat de norma socială. Relevantă este și adăritopia, care pune în legătură cel mai adesea *ru inea* cu *frica*.

– (lipsă de) *respect* – în relațiile de familie (nerespectarea ierarhiei de autoritate):

¹ Cuvintele afective se caracterizează adesea prin polisemantism, care presupune „alunecarea” de la un sens ce indică o stare interiorizată la un sens mai „concretizat”, mai vizibil, desemnând o atitudine exteriorizată sau situația-sursă a afectului (Bidu-Vrănceanu 2008 : 35).

- (5) „p rintele va înv a feciorul i-l va *certa*. Feciorul nu-l va asculta, ce va zice p rin ilor: «T ce i! Voi ce gr i i? C a i trecut de b trâne e de nu ti i ce gr i i ». Iar p rin ilor le va fi **ru ine**, t cea-vor i vor l sa” 12V I, 129r
- (6) „Va a-vor parin ii baia ii sei lege buna, iei *vor face ris de* iei. Iei se **vor // ru ina** i vor tace” 12 V III, 79r.

– în fa a unui moment solemn al existen ei (moartea):

- (7) „ i cu dulcea gr iia i zis unul dintr-acea tia c tr cei întuneca i cu *urgie*: O, întuneca ilor i *procle ilor!* Dirept ce v -i n ravul de cur i numaicât la omul ce moare de-l *întrista* i-l *sp rea i*, strâgând f r **ru ine**? Nu v foarte *bucurare* , c aicea n-ave parte, nici soarte, nimic” V 50r.

– în fa a hierofaniei:

- (8) „to [...] s *mira* de frâmsea ea crucei. Iudeii o v zur i s *sp riar* . i s umplu fa a lor de **ru ine**, mai vârtos decât când fur *turbura* întâi. În i s b tea i gr iia: « O, vai de noi, r u s mn v zum c vine, *vai* de noi, *ocaianicii* de noi »” V 116r
- (9) „deac v zur crucea, fa a li se *întunec* i s **ru inar** , *plângea i suspina*” V 117r
- (10) „Eu voiu t cea înainte- , iar Duhul Sfânt, cela ce tu l-*ai hulit*, acie va veni i te **va ru ina**” V 137^v- 138^r
- (11) „ i deac auzi acest cuvânt necuratul Nestorie, el s *îngrozi* i s **ru in** ” V 139^r
- (12) „ i ei s **ru ina** unde vedea în cât *urgie* sânt, *plângea* i în de ert s *trudiia*” V116^r.

– lips de *curaj (la itate)* (în ac iuni militare); asociat cu *mândrie (patriotic)* (nelexicalizat; reconstruit contextual), *fric* :

- (13) „ i eu venit-am la tine i cu toat sila me. i tu s vîi cu sila ta la r zboiu. i mai bine s moar machidonenii cu cinste la r zboiu decât s tr iasc cu **ru ine**” A 26v
- (14) „Decât s tr im cu **ru ine**, mai bine s perim cu tine. i a a s tii, împ rate, c aceasta nu e de vina noastr , ce e de vina turcilor t i, c ei *sp mântar* pre noi” A 30v
- (15) „de nu m voiu bate i cu voi, mie **ru ine**-m va fi” A 42r.

2. Pentru sensul al doilea (echivalabil prin cvasisinonimele contextuale *sfial ; pudoare; modestie*) specific este actualizarea contextual a semului *pozitiv*, prin scindarea opozitiv a evalu rii; realitatea afectiv este negativ , prin impactul strict subiectiv (este endogen-negativ), dar pozitiv pe fundalul socio-cultural la care se raporteaz (exogen – pozitiv). Aceast orientare pozitiv în raport cu instan a public duce la o modificare esen ial a scriptului semantic. Parametrul *discreditare* nu se mai actualizeaz , sentimentul fiind validat social; în plus, mai mult decât în cazul altor contexte, se constat prezen a caracteristicii semantice *dinamic-motiva ional* – afectul impune un impuls spre ac iune, caracteristic atipic pentru *ru ine*:

- (16) „[Sfântul] m d rindu-s de **ru ine**, ne te femei v dzând la o fântân , s c izvorul” DOSOFTEI, V.S. ianuarie 12v/14
- (17) „Miligrina, l sând toat **ru ânea**...l-au luat de mân cu delica âi” PM 2^v.

3. Pentru sensul al treilea (echivalabil prin cvasisinonimele contextuale *ocar , batjocur , scandal ;* (prin extensie) *ofens ; umilire, umilin*), diferen a specific este dat de accentuarea semului *discreditare public* (verbal i atitudinal).

În aceste contexte, scenariul semantic presupune o evaluare strict negativ i, în special, o raportare preponderent la instan a public , în defavoarea celei private; în

ierarhizarea componentelor semantice de bază se produce o repoziționare – valoarea afectiv de bază este astfel diminuată, în favoarea celei sociale; se adaugă în plus o componentă *dicendi* suplimentară, derivată din cea de contact social. Termenul pierde astfel din conținutul abstract inițial, devenind mai concret, mai perceptibil. Diminuarea semnificației afective propriu-zise se observă din combinațiile contextuale în care termenul apare. El nu mai este strict legat de un subiect individualizat, specificat¹, ci desemnează în multe cazuri o noțiune generală, mai apropiată de etic, decât de afectiv. Un indice morfologic al acestei valori generale, nedependente de un subiect individualizat, este ocurența a cuvântului în forma de plural:

- (18) „Bogate nevoi în **ru ini** face turcii beilor oameni” NECULCE, L. 360
- (19) „Să ai scriptură cinstită frumoasă, iar să nu fie făcută cea scrisoare în vreun chip grozav în de **ru ine**” PRAV. 76
- (20) „Scot de **ru ine** den curile din casele oamenilor...prebeivi” CHEIA ÎN. 90^f/7
- (21) „Se învească-se în recire în **ru ine** ceia ce ceru reu mie” PSALT. 138 (cf. *batjocur* în B 1938)
- (22) „Trezi-i-vă dreptei în nu greșii, cui nu tiu de Dumnezeu, pre **ru ine** voao grăesc [cca 1569-1575], GCR I, 13/32
- (23) „o **ru ine** ca aciasta foartă țară s' *scârbasc* pre împăratul,...*mânia* lui cea foartă stranică degrabă s' tîscoa ” Er 68
- (24) „Toată **ru inea**, ocara Domnului tău, iaste slava ta cea de veaci” (a. 1642), GCR I, 102/27
- (25) „Iar, la peria, a zicea cum iaste mai rău decât o muiare, mare **ru ine** iaste” HERODOT (1645), 507
- (26) „Orcarele vă fi frăde cinstite om plin de **ru ine** de toată ocara, pentru lucrurile lui ceale reale...acesta nu-va putea ucide muiarea, când o va prinde...că va fi de certare” PRAV. 107
- (27) „Bine știți că mare **ru ine** veipidec tr domnie-mea” (a. 1602), CUV. D. B TR. I, 128
- (28) „Vădzu Moisi că nărodul fu prădat, că Aaron prădase ei pre **ru inea** lor între alene și i” PO 289/ 8 (cf. *batjocura* în B 1938).

4. Sensul al patrulea presupune trecerea semului *afectiv* în plan secund, cuvântul desemnând o situație marcată afectiv negativ (evaluare interioară și exterioară), provocată de neîndeplinirea unei norme sociale impuse din exterior sau din interior; (cvasisinonimele contextuale sunt *dezonoare*, *necinste*).

Distincția între acest sens și celelalte este greu de făcut.

a. În unele contexte, semnificația este ambiguă sau bivalentă, putând suporta o dublă lectură – situație marcată afectiv, dar și afectul însuși:

- (29) „Al ei pânțece neroditoriu mult plodărat, și den cea **ru ine** dentăi izbăvi-se” CORESI, EV.
- (30) „Deci Constantin Vodă au rămas la mari **ru ini**” NECULCE, L. 340
- (31) „și-i luară toată averea, scoțându-i din ar, cu mare **ru ine**” ANON. CANTAC., CM. I, 124
- (32) „Căută-i furul, cum nu-i e *frică* de **ru ine**” FD 592v
- (33) „Turcii au fost rădicat oaste în țara Ungurească asupra împăratului nemăsc, mai virtuos îndemnând Hasan-pașa al Bosniei, vrând să-i curățească **ru inea** den anul trecut” R. POPESCU, CM I, 315

¹ O caracteristică fundamentală a numelor de afecte fiind subiectivitatea, depinde de un *ego*, sursă și experimentator al afectului.

- (34) „Deci, întorcându-i o dat spre fug ..., mai cu **ru ine** decât to i, satrapul Oroodant, l sând c ru a i înc lecând preste un cal, din cei de la Nisa, fugiia” AETHIOPICA, 59^f/11.

În toate aceste exemple *ru ine* poate însemna i „situa ie umilitoare, dezonorant ”, dar i sentimentul însu i, echivalabil sinonimic prin „umilin ”.

b. În alte contexte, unde nu apare un subiect individualizat, cuvântul prezint un sens afectiv mai degrab deductibil contextual decât intrinsec:

- (35) „Nu iaste la dân ii **ru ine** a fi datoriu, c nici unul, nici de cei de frunte, nu iaste s nu fie datoriu” URECHE, L. 114
- (36) „**Ru inea** cea mai mare ce petreace omul iaste când ceaia ce au gr it s cunoa te aiavea c iaste minciun ” (a. 1713), GCR II 8/11.
- (37) „Când se întorcea în Rin, avea rimleanii leage i-i f cea trei *cinsti* i trei **ru ini**” FD 599r (relevant este i prezen a pluralului, ca i opozi ia contextual *cinste-ru ine*, care sugereaz un sens etic, nu afectiv).

c. În alte contexte, alunecarea sensului dinspre abstract înspre concret duce la anularea semului *afectiv*:

- (38) „Alerga , alerga , c Amon vru s -m fac **ru ine** cu de-a sila” FD 562v
- (39) „el îndat au c zut asupra mea i nevoiia s m **ru ineaze..**” S 82^r
- (40) „Omul ce- d trupul pre **ru ine**” PRAV. GOV. 47^v/13.

2.2.2.2. Semiotica ru inii

Una dintre tr s turile esen iale în caracterizarea i categorizarea afectelor este cea a conduitei emo ional-expressive (v. *supra* 1.2.), strâns determinat cultural. Din punct de vedere lexical, această tr s tur transpare din combina iile contextuale în care termenul se angajeaz , oferind indicii pentru o descriere mai fin . Pentru *ru ine* studiile de psihologie i sociologie au identificat un tipar de exteriorizare, care implic evitarea privirii, o vascularizare intens a obrazilor¹, un impuls ac ional spre retragere, fug etc. Toate acestea transpar i din contextele în care apare cuvântul, putând func iona drept indicii pentru reconstruirea afectului *ru inii* atunci când acesta nu este lexicalizat propriu-zis în text.

Aceast strâns dependen dintre afect i m rcile de exteriorizare caracteristice se reflect în român în chiar semnificantul conceptului *ru ine*. Etimologic, cuvântul se leag de termenul latin *roseus* – „de culoare ro ie”, fiind considerat un derivat de la *a ru ina* (< *a ro i* + suf. *-ina*) (DER) sau legat de un lat **rosinus* – „trandafiriu”(REW 7382) sau lat. **russionem* (Pascu 1924: 43) sau **rosionem* (CDDE). Pu cari (1940: 40) îl consider un derivat de la *ro u*, cu un sens primar „ro ea ”, pornind de la expresia „s - i fie ru ine obrazului”, care însemna la origine „s i se înro easc obrazul” i care s-a simplificat, devenind „s - i fie ru ine” (urcarea sîngelui în obraz fiind considerat un semn al ru inii). Etimologia cuvântului reflect , astfel, standardizarea conduitei emo ionale, tr s tur definitorie pentru un afect, atât de relevant încât a devenit expresia lexical a conceptului. În cazul acestui cuvânt, semnificantul conven ionalizeaz o nuan a semnificatului:

- (41) „de **ru ine** nu mai *cuteza* s - i r dice ochii s caute” B 21^r

¹ Conven ionalizarea obrazului ca parte a corpului care reflect o anumit emo ie, printre care i ru inea, este una extins . Limbi diferite reflect acest tipar antropologic – vezi rom. *obraznic* (slav) – „care nu are ru ine”; engl. *cheeky* „insolent, f r ru ine” etc.

- (42) „i s-**au ru it** obrazul ca focul de **ru ine**” B 20^f
 (43) „*jale* la inim i **ru ine** în obraz” FD 501^v.

În câteva contexte, *ru ine* apare în asociere cu termeni desemnând manifestări puternice de exteriorizare emoțională, care nu sunt tipice pentru acest afect. Acești indici apar în contexte mai largi puternic marcate afectiv, confirmând teoria transparenței afective a omului medieval, mult mai direct în exteriorizarea stărilor emoționale:

- (44) „deac v zur crucea, fa a li se *întunec* i s **ru inar** ,*plângea* i *suspina*” V 117r.

3. Observații finale

Etica ru înii în româna veche acoperă astfel mai multe tipare de expresie, lexical sau semiotic, corespunzătoare codificărilor specifice epocii. Studiul contextelor atestă o bogată ocurență a termenului *ru ine* în limba veche, cu polisemantismul mai sus descris; aceasta indică un anumit tipar mental afectiv, în care raportarea la norma de grup și validarea imaginii de sine intracomunitare este foarte importantă. Afectul care îi se asociază cel mai adesea este *frica, teama* (dar și *mânie, tristețe*) de sancționarea unei instanțe publice umane sau superioare, divin. Textele și contextele confirmă astfel, prin lexicalizare, apartenența la o cultură afectivă și de mentalitate de tip colectivist, în care afectele subiective trec prin filtrul obligatoriu al raportării la ceilalți. Cuvintele socio-afective reflectă acest lucru. *Ru ine* are ca sinonime în limba veche termenii *ocar* (la rândul lui polisemantic), *sfială* și, mai rar, *scandal*. Cvasisinonimul cel mai apropiat ca semantism, *vinovie*, are puține ocurențe, ceea ce atestă încă o dată caracterul extrovertit al afectivității în epoca veche. Spre deosebire de *ru ine* care este reflexiv, dar mai ales tranzitiv, *vinovie* presupune o stare afectivă mai interiorizată, introvertită (Walbott, Scherer 1995: 470, 482). Se confirmă astfel și lingvistic, prin lexicalizare, rezultatele studiilor antropologice, anume că *ru inea* este predominantă în societățile „închise”, care pun accentul pe valori colective, în timp ce culturile mai puțin ghidate de norme, mai „deschise”, care pun accent pe individualism, manifestă o preponderanță a sentimentului de *vinovie*.

Rezultate similare interesante s-ar putea obține și din analize paralele contextual-semantice ale altor termeni socio-afectivi în limba română veche. Lexicul afectiv din perioada veche reflectă o mare varietate, de la cuvinte socio-afective propriu-zise (*pizma, mila* etc.), la cuvinte socio-afective periferice (*aluda, asruta, a ierta* etc.), indicând transparență afectivă ridicată (sunt frecvente cuvintele care redau coduita expresivă) și un control redus, trăsături specifice profilului epocii.

CORPUS DE TEXTE. SIGLE

- A = *Alexandria*, București, Fundația Națională pentru Tineri și Artă, 2006 (ediție de Florentina Zgrăon).
 AETHIOPICA = *A lui Iliodor istorie etiopicească. Cinci cărți* [Manuscris din 1773, BAR, cota 355].
 ANON. CANTAC., C.M. I = *Letopisea ul cantacuzinesc*, în *Cronicari munteni* (ed. Mihail Gregorian), București, Editura pentru Literatură, 1961, vol.I, p. 83 – 224.
 B = *Bertoldo*, București, Editura Minerva, 1999 (ediție de Magdalena Georgescu).
 B 1938 = *Biblia adec Dumnezeiasca scriptură Vechiului și Noului Testament*, București, Fundația pentru Literatură și Artă, 1938.
 CHEIA ÎN. = *Cheia în elesului*. Scoasă pe limbă rumânească, București, 1678.
 CORESI, EV. = *Diaconul Coresi, Carte de învățur (1581)*, publicată de Sextil Pușcariu și Alexie Procopovici, vol. I. Textul, București, Socec et Comp., 1914.
 Cuvântul... = *Cuvântul de vreamă de apoi*, în *Alexandru Mare, Cărți populare din secolele al XVI-lea – al XVIII-lea. Contribuții filologice*, Fundația Națională pentru Tineri și Artă, 2006, p. 325-331.

- CUV. D. B. TR. I = B. Petriceicu-Hasdeu, *Cuvente den b trâni*, Bucure ti, Tomul I. *Limba român vorbit între 1550-1600*, Bucure ti, Tipografia Societ ii Academice Române, 1878.
- DOSOFTEI, V.S. ianuarie = Mitropolitul Dosoftei, *Via a i petreacerea svin ilor*, Ia , 1682.
- Er = *Istoria lui Erotocrit cu Aretusa*, în *C r ile populare în literatura româneasc* , Bucure ti, Editura pentru Literatur , 1963, vol. II (edi ie de Ion C. Chi imia, Dan Simionescu), p. 27-85.
- FD = *Floarea darurilor*, Bucure ti, Editura Minerva, 1996 (edi ie de Alexandra Moraru).
- GCR I, II = M. Gaster, *Chrestoma ie român* , Leipzig-Bucure ti, F.A. Brockhauss – Socec et comp., 1891.
- HERODOT (1645) = *Herodot (1645)*. Traducere româneasc publicat dup manuscriptul g sit în M n strirea Co ula de N. Iorga. V lenii de Munte, Tip. „Neamul Românesc”, 1909.
- NECULCE, L. = *Letopise ul rii Moldovei i O sam de cuvinte*. Text stabilit, glosat, indice i studiu introductiv de Iorgu Iordan. Edi ia a II-a, rev zut , Bucure ti, Editura de stat pentru literatur i art , 1959.
- PM = *Istoria lui Poli ion i a Militinei*, Bucure ti, Funda ia Na ional pentru tiin i Art , 2003 (edi ie de Florina Racovi -Cornet), p. 171 – 216.
- PO = *Palia de la Or tie 1581-1582*, Edi ie îngrijit de Viorica Pamfil, Bucure ti, Editura Academiei, 1968.
- R. POPESCU, CM I = *Istoriile domnilor T rii Rumâne ti de Radu Popescu*, în *Cronicari munteni* (ed. Mihail Gregorian), Bucure ti, Editura pentru literatur , 1961, vol.I., p. 227-577.
- PRAV. = *Pravila Moldovei din vremea lui Vasile Lupu*, Bucure ti, Carol Gobl, 1912.
- PRAV. GOV. = *Pravila aceasta iaste dir pt toriu de leage, tocmeal sfin ilor apostoli tocmite de zece s boar c tr aceasta i a precuvio ilor p rin i înv torilor lumii*, 1640.
- PSALT. = *Psaltirea scheian comparat cu celelalte psaltiri din sec. XVI i XVII* traduse din slavone te. Edi iune critic de I.A.Candrea, Bucure ti, Socec et Comp., 1916.
- S = *Sindipa*, Editura Minerva, Bucure ti, 1996 (edi ie de Magdalena Georgescu).
- URECHE, L. = Grigore Ureche, *Letopise ul rii Moldovei*, edi ie îngrijit de P.P.Panaitescu, Bucure ti, Editura de stat pentru literatur i art , 1955.
- Z = *C l toria lui Zosim la blajini*, Bucure ti, Editura Minerva, 1999 (edi ie de Maria Stanciu-Istrate)
- V = *Via a Sfântului Vasile cel nou i v mile v zduhului*, Bucure ti, Funda ia Na ional pentru tiin i art , 2004 (edi ie de Maria Stanciu-Istrate).
- 12V = *Cele dou sprezece vise în tâlcuirea lui Mamer. În v tur despre vremea de apoi a prorocului Isaia*, Bucure ti, Funda ia Na ional pentru tiin i art , 2003 (edi ie de Alexandru Mare).

REFERIN E BIBLIOGRAFICE

- Anscombe, Jean Claude, 1995, „Morphologie et représentation événementielle: le cas de noms de sentiment et d’attitude”, *Langue française*, 105, p. 40–54.
- Averill, James R., 1980, „A constructivist view of emotion”, în Plutchik, Kellerman (eds.) 1980: 305–340.
- Bidu-Vr nceanu, Angela, 2008, *Câmpuri lexicale în limba român . Probleme teoretice i aplica ii practice*, Bucure ti, Editura Universit ii din Bucure ti.
- Buss, A.H., 1980, *Self-consciousness and Social Anxiety*, San Francisco, Freedman.
- Candrea, I.A., Ov. Densusianu, 2003 [1907–1914], *Dic ionarul etimologic al limbii române. Elementele latine*, Bucure ti, Editura Paralela 45 [CDDDE].
- Chelcea, Septimiu, 2008, *Ru inea i vinov ia în spa iul public. Pentru o sociologie a emo iilor*, Bucure ti, Editura Humanitas.
- Cior nescu, Alexandru, 2002 [1958–1966], *Dic ionarul etimologic al limbii române*, Bucure ti, Editura Saeculum I.O. [DER].
- von Cranach, M., W. Doise, G. Mugny (eds.), 1992, *Swiss Monographs in psychology*, Hogrefe & Huber Publishers.
- Dic ionarul explicativ al limbii române*, Bucure ti, Editura Univers Enciclopedic, 1998 [DEX].
- Dic ionarul limbii române (serie nou)*, Litera R, Bucure ti, Editura Academiei, 1965 .u. [DLR].
- Durkheim, Emile, 1968 [1912], *Les formes élémentaires de la vie religieuse*, Paris, PUF.
- Eggs, Ekkehard, 2000, „Logos, ethos, pathos, l’actualité de la rhétorique des passions chez Aristote”, în Plantin, Doury, Traverso (eds.) 2000: p. 15–31.

- Elias, Norbert, 2002 [1977], *Procesul civilizării: cercetări sociogenetice și psihogenetice*, 2 vol., Iași, Editura Polirom.
- Geertz, Clifford, 1975, *The Interpretation of Cultures*, New York, Basic Books.
- Harré, R., 1986, *The Social Construction of Emotions*, Oxford, Basil Blackwell.
- Harré, Rom, Grant Gillett, 1994, *The Discursive Mind*, Thousand Oaks, CA, Sage Publications.
- Kemper, Theodore D., 1978, *A Social Interactional Theory of Emotions*, New York, Wiley.
- Lelord, François, Christophe André, 2001, *La force des émotions*, Paris, Editions Odile Jacob.
- Mauss, Marcel, 1986 [1921], „L'expression obligatoire des sentiments”, *Essais de sociologie*, Paris, Minuit, p. 81–88.
- Niemeier, Susanne, 1997, „Nonverbal expression of emotions in a business negotiation”, în Niemeier, Dirven (eds.) 1997: 277–305.
- Niemeier, Susanne, René Dirven (eds.), 1997, *The language of emotions*, Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins Publishing Company.
- Osgood, Charles E., 1966, „Dimensionality of the semantic space for communication via facial expressions”, *Scandinavian Journal of Psychology*, 7, p. 1–30.
- Pascu, G., 1924, *Dictionnaire étymologique macédo-roumain. I. Les éléments latins et romans*, Iași, Cultura Națională.
- Plantin, Christian, 1999, „La construction rhétorique des émotions”, în Rigotti, Cigada (eds.) 1999: 203–219.
- Plantin, Christian, Marianne Doury, Véronique Traverso (eds.), 2000, *Les émotions dans les interactions*, Lyon, Presses Universitaires de Lyon.
- Plutchik, R., H. Kellerman (eds.), 1980, *Emotions: Theory, research, and experience*, vol I, New York, Academic Press.
- Pu cariu, Sextil, 1940, *Limba română*, vol. I. *Privire generală*, București, Fundația pentru Literatură și Artă „Regele Carol I”.
- Meyer-Lübke, Wilhelm, 1935, *Romanisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg [REW].
- Rigotti, Edo, Sara Cigada (eds.), 1999, *Rhetoric and Argumentation. Proceedings of the International Conference*. Facoltà di Scienze della comunicazione, Lugano, April 22-23, 1997 (Beiträge zur Dialogforschung).
- Ruwet, Nicolas, 1995, „Les verbes de sentiment. Peuvent-ils être agents?” *Langue française*, 105, p. 28–39.
- Scherer, Klaus R., 1982, „Emotion as a process. Function, origin and regulation”, *Social Science Information*, 24, 4/5, p. 555–570.
- Scherer, Klaus R., 1992, „On social representation of emotional experience: Stereotypes, Prototypes, or Archetypes”, în von Cranach, Doise, Mugny (eds.) 1992: 30–36.
- Scherer, Klaus R., 2005, „What are emotions? And how can they be measured?”, *Social Science Information*, vol. 44, 4, p. 695–729.
- Tangney, J. P., K. W. Fischer (eds.) 1995, *Self-conscious emotions: the psychology of shame, guilt, embarrassment, and pride*, New York, Guilford Press.
- Tutin, Agnès, Iva Novakova, Francis Grossman, Cristelle Cavalla, 2006, „Esquisse de typologie des noms d'affect à partir de leurs propriétés combinatoires”, *Langue française*, no. 150, 2/2006, p. 32–49.
- Walbott, Harald G., Klaus R. Scherer, 1995, „Cultural determinants in experiencing shame and guilt”, în Tangney, Fischer (eds.) 1995: 465–487.
- Wierzbicka, Anna, 1993, „Reading human faces”, *Pragmatics and Cognition* 1, p. 1–23.

Le lexique socio-affectif dans le roumain ancien. Etude de cas – roumaine ‘honte’

L'étude soutient la nécessité de délimiter une catégorie spéciale du lexique affectif – il s'agit des termes socio-affectifs, en appliquant des critères de sélection, catégorisation et analyse interdisciplinaire ; les critères appliqués appartiennent à la linguistique, mais aussi à la sociologie et à l'anthropologie des émotions. On propose un modèle d'analyse contextuelle-sémantique du mot roumain *honte* [honte], ayant comme point de départ ses occurrences dans quelques textes roumains anciens (XVIe – XVIIIe siècles). On constate la riche polysémie du terme et la forte spécificité culturelle du scénario sémantique.